

DİLÇİLİK

*N.Babayeva. Məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılması
və yenidən konseptuallaşdırılması // Əlyazmalar yanmır, 2023, №1 (16), s. 100-104.*

UOT: 81; 811.111

Nigar Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

Bakı ş., Süleyman Rüstəm küç. 33

e-mail: nigar_79@hotmail.com

MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN KONSEPTUALLAŞDIRILMASI VƏ YENİDƏN KONSEPTUALLAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalə məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılması və yenidən konseptuallaşdırılması proseslərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. “Yenidən konseptuallaşdırma” termini məkan münasibətləri haqqında biliklərin yenidən qurulması prosesinə istinad etmək üçün tətbiq olunur. Hərəkət məkanda baş verdiyi üçün dil insana bu prosesi müəyyən dil vahidlərindən istifadə edərək təsvir etməyə imkan verir.

Məkan anlayışı koqnitiv dilçilikdən öncə fəlsəfə və təbiətşünaslığın da anlayışlarından olmuşdur. Məkan anlayışı birbaşa hərəkətlə bağlıdır. Bütün hərəkətlər hər hansı bir məkanda baş verir. İnsanın materialı psixoloji cəhətdən qavraması üçün məkan amili çox vacibdir. Bizə bəlli olan bütün konseptlər hər hansı bir məkan üçbucağında reallaşır. Linqvistik məlumatların təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir obyektin digərində mövcudluq münasibətlərinin daxilolma əlaqəsi kimi dərk edilməsi universal xarakter daşıyır və müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər ki, bunların arasında, ilk növbədə, ingilis dilində “in”-ə uyğun gələn ön sözlər və zərflərdir. Məkan anlayışının konseptləşməsində və yenidən konseptləşməsində ingilis dilində sözönləri, zərflər, Azərbaycan dilində isə əsasən qoşmalar və zərflər böyük rol oynayır.

Açar sözlər: məkan, konsept, konseptuallaşdırma, yenidən konseptuallaşdırma

Giriş:

Konseptuallaşdırma bizim tərəfimizdən bir obyektin ümumi ideyasının nisbətən sadə konseptual tərkiblərinin (konseptlərin) müəyyən edilməsindən, bu tərkiblər arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsindən və obyekt haqqında təsəvvürün formalaşmasında hər bir

komponentin əhəmiyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsindən ibarət olan biliklərin strukturlaşdırılması prosesi kimi başa düşülür. Linqvistik materialın koqnitiv dilçilik baxımdan təhlili zamanı biliyin yenidən qurulması prosesini ifadə edən yeni bir terminin – rekonseptuallaşdırmanın tətbiqinə zəruriyyət yarandı. Bu hadisə xüsusi bir şəkildə qeyd edilməyə də, dilçilər tərəfindən artıq dildə tətbiq edilmişdir.

Onun təyin edilməsi üçün xüsusi bir termin təqdim etmədən, elm adamları məkan elementlərinin məna dəyərlərinin ideallardan iki növ sapmasını göstərirlər: a) adətən polisemiyanın (çoxmənalılıq) inkişafına səbəb olan şərti, kontraktiv sapma (kənarlaşma), b) fərziyyənin pragmatik prosesindən irəli gələn sapma [3]; N.N. Boldırev qeyd edir: “Əgər prinsipial olaraq yeni xüsusiyyətlər əlavə olunarsa və onlar müstəqil konseptlər statusu əldə edərlərsə, konseptlər dildə ikinci dərəcəli təmsilçilik əldə edə bilirlər (məsələn, ardıcıl romanlar, roman-parodiyalar, məşhur əsərlərin səhnəyə uyğunlaşdırılması, mövcud olanlar əsasında törəmə konseptlərin formalaşması: milli xüsusiyyətlərini itirmə, yenidən şərh, oriyentasiyasını dəyişmə və s.)” [6, s. 42]. Yeni terminlə bağlı aşağıdakıları demək olar:

1) konsept sözün mənası ilə dildə sabitləşir;
2) zaman keçdikcə prinsipial olaraq yeni xüsusiyyətlər qazanır və fərqli olur (genişlənir), təsbit edildiyi sözün mənası da genişlənir və dəyişir;

3) konseptin genişlənməsi ilə ya sözün mənası genişlənir, ya da onun əsasında müstəqil konsept yaranır və başqa bir söz meydana çıxır. Məsələn, “yenidən konseptuallaşma” sözü “konseptuallaşdırma” sözü əsasında formalaşır”, yəni dildə konsepsiyanın dəyişdirilmiş, genişlənməmiş formada ikinci dərəcəli təmsili mövcuddur. “Konsept cəmiyyətdə gerçəkliyin bu və ya digər sahəsinin daha actual dərk edilməsini göstərir. Konkret cəmiyyət üçün gerçəkliyin bu və ya digər sahəsinin aktuallığının mühüm obyektiv göstəricisi nominative sıxlıq anlayışıdır. Gerçəkliyin bu sferinin çoxlu adı varsa, deməli, həmin sahə xalqın praktik fəaliyyəti üçün daha əhəmiyyətlidir; buna görə də həmin sahə daha müfəssəl dərk edilmişdir” [5, s.192].

Müvafiq olaraq, məkan əlaqələrinin yenidən konseptuallaşdırılması sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər: öncə məkan münasibətləri konseptuallaşdırıldı (“şaquli”, “üfüqi” və s. kimi), sonra onların əsasında törəmə konseptlər (“mücərrəd sferada şaquli”, “mücərrəd sferada üfüqi” və s.) formalaşdı, nəticədə, dildə konseptlərin ikinci dərəcəli təmsili mümkün olmuşdur.

Koqnitivistikada müxtəlif koqnitiv kateqoriyalar mövcuddur. Onlar arasında məkan kateqoriyasının çox önəmli yeri vardır. Dünyanın dil mənzərəsinə nəzər saldıqda görürük ki, bütün hərəkət növləri müəyyən bir məkan daxilində reallaşır. Məkansız hərəkət mümkün deyil. Məkan ən çox zaman kateqoriyası ilə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqədə olan zaman və məkan konseptləri hərəkət faktı ilə sıx bağlıdır. Məkanda mövcud olan hərəkət zamanla bağlanaraq dildə reallaşır. “Məkan zamanla birlikdə, ölçü və həcmi səciyyəvləndirən sonsuz inkişafın mövcudluğunun formalarından biridir” [8,128].

Məkan haqqında yalnız koqnitiv dilçilik yox, fəlsəfədə, hətta fəlsəfəyə qədərki mifoloji və dini baxışlarda da bəhs edilib. Dəli, insan oğlu fikirləşməyə, danışmağa başlayandan məkan anlayışı onu daim düşündürüb. Mifologiya və dini dünyagörüşündən sonra filosoflar məkan kateqoriyası ilə məşğul olmağa başlamışlar. Filosoflara görə məkan heç nə ilə sərhədlənə, hüdudlana bilməz. Onlar məkanı factual, normative, və insanın həqiqətən müdafiə etdiyi məkana ayırırdılar. Z.Əliyeva yazır: “Məkan konseptini təhlil edərkən, onu mədəni universali kimi qəbul edirik, belə ki, o, bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyin insan tərəfindən qavranılmasında əsas rol oynayaraq insan dünyagörüşünü əks etdirir. Məkanın anlaşılması və qavranılması müəyyən dövrdə formalaşan dünyagörüşündən, social şərtlər, material və mənəvi dəyərlər, hüquq münasibətlərindən və dindən asılıdır. “Məkan” konseptimilli spesifik və tarixi şərtlənməmiş universali kimi qəbul edilməlidir” [1, s. 111].

Dildə məkan konsepti söz önülləri, qoşmalar, zərflər vasitəsilə reallaşır. Lakin bunlar bütün dillərə aid etmək olmaz. Bildiyimiz kimi, türk dillərində söz önüllər yoxdur. Türk dillərində söz önülləri qoşmalar əvəz edir. İngilis dilində “in, on, at, to, from, next to, behind, near, beside vəs.” söz önülləri dildə məkan konseptinin yaranmasına şərait yaradır. Nümunələrə nəzər salaq:

The cup is on the table “Stəkan masanın üstündədir”; Bu nümunədə əşya məkan rolunu yerinə yetirmişdir. *There's a lot of land in Kansas* - bu nümunədə isə ərazinin delimitasiyası (ayırmaq, aralarına hədd qoymaq) kəmiyyət xarakteristikası aktıdır. Ölçülə bilən və təsvir edilə bilən bir şeyin ingilis dilində “in” konseptinin fraza feildə postpozisiya kimi istifadəsinə nisbətən məkan bildirən ismi birləşmələrdə (*in Kansas* -Kanzasda) ön söz kimi üstünlüyü kifayət qədər konkret təqdim edilir.

Burada “in” hissəciyi obyektin danışanın bildiyi və ya şəraitin nəzərdə tutduğu məhdud bir məkana yerdəyişməsi hadisəsinin baş verdiyi vəziyyəti təsvir etməyə xidmət edir. Bu cür nüfuz yönləndirilmiş xarakter daşıya bilər və ya situasiyanın həm məkan, həm də faza xüsusiyyətlərini təsvir edən metaforik köçürmələrə məruz qala bilər [7, s. 16].

Məkanın münasibətlərinin konseptuallaşdırılmasında və yenidən konseptuallaşdırılmasında ziddiyyət və əksliklər böyük önəm kəsb edir. Məsələn in və out; içəri və geri, aşağı və yuxarı leksemlərini buna nümunə göstərə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, “out” postpozisiyası hərəkəti xaricə, lakin “sonsuzluğa” deyil, başqa bir məhdud məkana indeksləşdirir. Bu zaman situasiyanın təmsil olunmasında hər iki zidd tərəf (*out* və *in / into*) iştirak edir. Mahiyyətin bir fazadan digərinə “axması” nümunələri, fikrimizcə, dildə fəzaların davamlılığını, bağlılığını əks etdirməyin mümkünliyinə dəlalət edir. Məkanda boşluqların olmaması və sahələrdə maddi təsirlərin yayılmasında qısamüddətli fəaliyyətin pozulması, zamanla və materiyanın hərəkəti ilə qırılmaz əlaqə ilə yanaşı, maddi sistemlərdə struktur əlaqələri və inkişaf proseslərindən asılılıq, genişlənmə, nisbi kəsilməzlik və üçölçülülük elmi mənada məkanın ayrılmaz xüsusiyyətlərindən biridir [4, s. 155].

İ.M.Kobozevanın fikrincə, məkanın elmi konsepsiyasını səciyyələndirən əlaqə, davamlılıq anlayışları kifayət qədər boşluqlar olan adi məkan təsvirlərində öz əksini tapmır, qeyd olunan obyektlər arasındakı boşluqlar isə naməlum qalır. Belə görünür ki, ingilis dilində keçidi təsvir edərkən obyekt bir fazadan digərinə düşə bilər və bununla da dildə əks olunan məkanın bağlılığını nümayiş etdirir, məsələn, “*Out of the frying pan into the fire*” (yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük – mənasında). Frazə feil sistemində linqvistik formada təqdim olunan məkanların “əlaqəliliyi” bir qapalı məkandan digərinə “out” frazeoloji feilin “*come out*” postpozisiyonu və “into” yönləndirici ön sözünün birləşməsi ilə ifadə olunur. Məsələn,

With a violent push he shoved David out into the pressroom (Michener);

Carefully we turned the net out into the enamel basket (Murray);

Having emptied out the water jar in the sink, she refilled it (Le Carré).

İlk koqnitoloq alim L.Talmi belə bir fikir iddia edirdi ki, dünyanın linqvistik mənzərəsində Evklid həndəsəsinin dəqiq ölçülər, uzunluqlar, bucaqlar haqqında biliklərin tələb olunduğu klassik qaydaları tətbiq oluna bilməz. Əks halda, dildə obyektlər arasında məkan münasibətlərini təsvir edən sonsuz müxtəlif kontekstləri təsvir etmək üçün kifayət qədər məkan sözləri kifayət etməzdi. İngilis dilində məkan ön sözlərinin və postpozisiyalarının xarakterik xüsusiyyəti onların qapalı sözlər sinfini təmsil etməsidir. L.Talminin fikrincə, qapalı söz sinfi məhdud konseptual materiala istinad edir. Bu söz sinfini təmsil edən ön sözlər həm insanın məkanı necə böldüyünü, həm də bu bölgüyə görə dünyanı necə konseptuallaşdırdığını mükəmməl şəkildə nümayiş etdirir.

Demək olar ki, dünyanın ingilisdilli mənzərəsində məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılması nəticəsində hər biri üçün dəqiq məkan mənası olan müəyyən postpozisiyadan məsul olan təxminən 20 “hücrə” əmələ gəlir, məsələn, *around* postpozisiyası çoxistiqamətlik əlaqəsinə, *up* postpozisiyası “yuxarı” məkan, *out* postpozisiyonu xarici məkan əlaqəsi üçün və s. cavabdehdir. Məkan mənaların qismən və ya tamamilə itirilməsi ilə bəzi kontekstlərdə “out,

around, about” postpozisiyaları eyni “hücrəyə” cavabdeh olmağa, əhatə dairəsini genişləndirməyə başladı. Konseptual sferada genişlənmələr (əsasən, metaforik) fonunda mozaika kimi mental məkanın müəyyən fraqmentlərini ifadə edən müxtəlif kombinasiyalarda bir araya gətirilir, məkan münasibətləri yenidən düşünülür. Konseptual fərqli mənalar mücərrəd sferada birləşir, bu isə mənəni ifadə etmək üçün yenidən düşünülmüş postpozisiyaların müəyyən qruplaşmasından istifadə etməyə imkan verir. Məkan münasibətlərinin yenidən konseptuallaşdırılması nəticəsində hər zaman məntiqin köməyi ilə izah olunmayan konkret, mental analogiya əsasında mənaların yeni assosiasiyaları yaranır. Bəzən bu assosiasiyaları ancaq dili tədqiq etməklə aşkar etmək olar. Məkan münasibətlərinin müxtəlif hissələrini təsvir edən prototip mənada “*around* və *out*” postpozisiyaların qruplaşdırılması bir koqnitiv sahənin “axtarmaq və tapmaq” feillərinin müxtəlif rakurslardan qavranılmasının nəticəsini və insan şüurunda müvafiq konseptuallaşmanı nümayiş etdirir. Hər bir postpozisiya özünəməxsus olan və digər postpozisiyalara oxşar mənə komponentlərini ehtiva edir, ona görə də bu halda biz məkan münasibətlərinin yenidən konseptuallaşdırılması məsələsinə baxacağıq. “Məkan konsepti ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri odur ki, to (at/from) + Gordon’s, St. Paul’s, baker’s, florist’s St. Paul’s, tipli konstruksiyalarda „s şəkilçili sözlər at, to, from sözlərindən biri ilə işlənərək məkan konseptini ifadə edir” [2, s. 192].

Postpozisiya qrupları onlara uyğun feilləri birləşdirir, ona görə də müəyyən idrak sahəsinə aid feil sıralarının siyahısını genişləndirmək və təhlil etmək mümkün olur və danışan, dinləyən isə eyni hadisələrdən söhbət gedəndə hiss etmək, lingvistik məlumatı düzgün şərh etmək imkanı əldə edir. Beləliklə, *nose out* somatik fraza feili insanlarda və heyvanlarda bu duyğu qavrayış orqanının əsas funksiyalarından birini səciyyələndirən “iyləmək” mənəsini ifadə edir. *Nose out* fraza feili *nose about*, *nose around* frazası feillərin sinonimi deyil, lakin onların hamısı, fikrimizcə, dildə eyni “axtarmaq və tapmaq” koqnitiv sahəsinə təmsil edir. Bir heyvanın və ya insanın qoxu qavrayışının həyata keçirilməsinə yönəlmiş hərəkətləri, qoxu orqanının oriyentasiyasını dəyişdirmək məqsədi daşıyan məkan yerdəyişməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Belə bir hərəkəti təsvir etmək üçün *nose around* somatik frazeoloji feili istifadə olunur:

Məsələn, *The furred monster smelled carefully at the box, nosed around*.

Nose out, *nose around*, *nose about* fraza feilləri və *sniff* fel komponenti ilə onların sinonimi olan fraza feilləri çox vaxt cümlələrdə olduğu kimi yenidən şərh olunmuş mənada işlənir:

*And if it comes to light through the efforts of some reporter **sniffing** it **out** on his own?* (George);

*We have evidence that a certain Power is **nosin**g **around*** (Christie);

*When you needed money, you went to the bank and paid ruinous interest, waited hat in hand like a beggar while they **sniffed around** to make sure you could pay them back* (Puzo).

Nəticə

Konseptuallaşdırmadan yenidən konseptuallaşmaya keçidin baş vermə ardıcılığı sxematik olaraq aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

a) məkan münasibətləri konseptuallaşdırılır;

b) mənə məkan konseptləri ilə müqayisə və qarşılaşdırılma əsasında konseptuallaşdırılır;

c) müqayisə və qarşılaşdırılma mümkün olmadıqda, yenidən konseptuallaşma nəticəsində yaranan və dil vahidlərinin qruplaşmalarını təşkil edən metaforaların genişlənməsi nəzərdən keçirilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva Z. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı: Zərdabi, 2022, 219 s.
2. Əhmədova Z. Yönlük hal məkan konseptinin ifadə vasitəsi kimi // – Lənkəran: Elmi xəbərlər (humanitar elmlər), LDU, – 2018. – № 2, – s. 43-49
3. Herskovits A. Language and spatial cognition. – Cambridge, 1986.
4. Кобозева И.М. Грамматика описания пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.152-162.
5. Rəcəbli Ə. Kognitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsli, 2021.
6. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии). – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000.
7. Голубкова Е.Е. Глагольные комплексы типа come in, put away в современном английском языке: семантика и функционирование: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1990
8. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов. – Москва: Азъ. – 1996. – 928 с.

Nigar Babayeva

Conceptualization and reconceptualization of spatial relations

The article is devoted to the study of conceptualization and reconceptualization processes of spatial relations. The term "reconceptualization" is applied to refer to the process of reconstructing knowledge about spatial relations. Since movement takes place in space, language allows one to describe this process using certain language units.

The concept of space was one of the concepts of philosophy and natural science before cognitive linguistics. The concept of space is directly related to movement. All actions take place in any space. The spatial factor is very important for a person's psychological perception of matter. All concepts known to us are realized in any space triangle. From the analysis of linguistic data, it can be concluded that the understanding of the relations of existence of one object in another is universal and can be expressed in various ways, among which, first of all, are prepositions and adverbs corresponding to "in" in English. Prepositions and adverbs play a major role in the conceptualization and re-conceptualization of the concept of space in English, and in Azerbaijani, conjunctions and adverbs play a major role.

Key words: *space, concept, conceptualization, reconceptualization*

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azad Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.